

Útjelző(k) a társadalomtörténet-írás dzsungelében

Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.):
Bevezetés a társadalomtörténetbe.
 Budapest, Osiris, 2003. 641 o.

Nehéz a „Bevezetés a társadalomtörténetbe” című könyv megítéléséhez mércét választani, mivel Magyarországon eddig nem volt hasonló célt maga elé tűző vállalkozás. Abszolút viszonyítási pont aligha létezik (mint ahogy aligha lehet minden szempontból hiánytalan könyvet írni), de semmiképpen sem tartanám szerencsésnek, hogy a külföldön megjelent művekhez viszonyítva értékeljük a könyvet. Ennek oka természetesen nem más, mint éppen a magyarországi társadalomtörténet-írás sajátos milyensége – még ha ennek taglalásába ehelyütt nem is szeretnék belemerülni. Mindenesetre aligha van értelme számon kérni egy nálunk úttörő kötetben a többgenerációs nyugat-európai szak- és tankönyvek kiforrott tematikáját és tartalmát, ám ugyanakkor nem lehet megkerülni azt a kérdést, hogy „akkor viszont mi is ez a könyv”?

A szerkesztők saját maguk elé állított mércéje tűnik a könyv értékelése szempontjából legpraktikusabb viszonyítási pontnak. Milyen célt tűznek ők maguk elé, és mennyiben sikerül elérniük azt? *Bódy Zsombor* és *Ö. Kovács József* a következőképpen mutatják be tervüket az *Előszóban*: „Egyrészt a kötetnek meg kell felelnie az egyetemi oktatás követelményeinek, azaz minden szerzőnek úgy kell megírnia a tanulmányát, hogy az a diákok számára egyszerre legyen tanulható és érdeklődést keltő. Másrészt a kötetnek a szakmai közönség, a kutatók igényeit is ki kell elégítenie.” (7. o.) E kötet ismerete nélkül is nyilvánvaló, hogy egyszerre jó tankönyvet és naprakész kézikönyvet írni nem lehet. Amire ez esetben lehetőség kínálkozott, az egyfajta „state of the art” elkészítése, a társadalomtörténet-írás jelenlegi állapo-

tának bemutatása. Nehéz kritikus szemmel kézbe venni ezt a kötetet, hiszen valóban úttörő és hiánypótló vállalkozás, ami miatt hibái ellenére is csak örülni lehet neki. Mégis vitathatatlan, hogy nem azt kapjuk, amire várunk, s nem azt, amit a szerkesztők ígérnek.

Egy „univerzálisnak” (kutatóknak és tanulóknak egyaránt szóló) szánt kötetben szükséges egy áttekinthető tartalomjegyzék, egy bevezető, amelyben a szerkesztők felvázolják a könyv szerkezetét, egy részletes tárgy- és névmutató, illetve a könyv vagy a fejezetek végén egy-egy részletes és tagolt bibliográfia, amely áttekinthetően tartalmazza a forrásokat, a primer, illetve a szekunder irodalmat. (E követelmények egy részének teljesítése természetesen nem a szerkesztők, hanem a kiadó feladata.) Mindenekelőtt és legfőképp azonban jól megtervezett és következetesen végigvitt szerkesztési elvre van szükség, s ez az, ami ebből a könyvből – az előzőek mellett – a leginkább hiányzik. A szilárd szerkesztői koncepció hiányának és a szerzők nagy számának köszönhetően rendkívül eklektikus mű született, amit meglehetősen eufemizmussal lehet csak – ahogyan a szerkesztők teszik az *Előszóban* – a társadalomtörténet bemutatása szempontjából „alkalmasnak”, sőt egyenesen „előnyösnek” tekinteni. S ha már a szerkesztők vallomásainál tartunk, sokkal őszintébb az a megjegyzésük, hogy „igazán magunk sem tudnánk egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy mi a társadalomtörténet.” (8. o.) Ez a bizonytalanság természetesen nem a szerkesztők tudatlanságából fakad, sokkal inkább abból a 20. század végi helyzetből, ami általánosan jellemző a tudományokra, s főként a társadalomtudományokra, illetve a társadalomtörténet-írásra is. Nem lenne érdemes itt részletesen tárgyalni a társadalomtörténet-írást a hetve-

nes-nyolcvanas évek óta mindinkább fenyegetően érő kihívásokat, de érdemes röviden emlékeztetni rájuk. A „darabokra hullott történelmet”, a Hayden White óta újra felmerülő öndefiníciós (tudomány vagy művészet) problémát, a „nyelvi fordulat” óta új szempontból problémás forráskezelést, sőt eltűnőben lévő „társadalmat” és hasonlókat emlegetve érthetővé-érezhetővé válik, miért olyan nehéz megválaszolni azt, hogy „mi az a társadalomtörténet?”. Tán sohasem lehetett a társadalomtörténet-írást mint egy-egy irányzatot bemutatni, ma azonban – mindezek után – már biztosan nem lehet. A szerkesztők szelekcióra kényszerülnek, meg kell szűrniük a felhalmozódott ismereteket, és ki kell választaniuk azt, amit ma a társadalomtörténet-írásból fontosnak tartanak, s szigorú válogatásra kényszerülnek a szerzők is, amikor a szerkesztők által ’társadalomtörténetnek’ nevezett egész egy-egy szelétét kell bemutatniuk.

Mi került a könyvbe mindezek után?

A társadalomtörténet-írás történetének vizsgálata négy nagy blokkban történik, melyek a „kezdetektől–napjainkig” tartó ív pillérei. Ezek előtt, elméleti bevezetőként nyitja a kötetet *Gyáni Gábor* fogalomhasználatról szóló tanulmánya. Az első blokk (*Historiográfia*) azoknak a gondolatoknak, problémáknak, kérdéseknek a bemutatása, amelyeknek a társadalomtörténet mint új történetírói irányzat születése köszönhető, illetve azon intézmények kialakulásának felvázolása, amelyekben az új irányzat elsőként gyökeret tudott verni. A második és harmadik blokk (*Történeti aldiszciplínák és Új irányzatok*) a könyv gerincét alkotó két nagy fejezet: az elsőbe a történetírásnak azok a hagyományos és önálló területei kerültek, amelyeket a társadalomtörténettel való összefonódottság jellemez, az utóbbiba pedig az „utóbbi évtizedekben megjelent szemléleti, módszertani vagy ismeretelméleti szempontból újat hozó áramlatok, „melyek némelyike szintén aldiszciplínaként is igényezett magát meghatározni” (7. o.). A könyv

záró blokkja pedig a *Kapcsolódások más tudományágakhoz* fejezet, amely a történetírásból való kitekintés, új kapcsolatok teremtetésének lehetőségeit hivatott megmutatni.

Nézzük először, hogy miként tagolódik a diszciplínaként felfogott társadalomtörténet-írás bemutatása. A *Historiográfia* blokk – vagyis blokkok, hiszen kettő van belőle: *A kezdetek* és *A társadalomtörténet intézményesülése* – a társadalomtörténet-írás nemzeti történeteit mutatja be. A nemzetek szerinti tagolás érthető választás, hiszen így egyértelműen kijelölhetők az egyes alfejezetek határai és az azokba tartozó szerzők, intézmények (iskolák, folyóiratok, szervezetek), jellegzetes problémafelvetések stb. is meglehetősen egyértelműséggel különíthetők el. Másrészről viszont – és többek között éppen a történetírásnak a szerkesztők által is hangsúlyozott jelenkori „fragmentáltsága” miatt – az érvek a nemzeti tagolás ellen szólnak. Kétségtelenül léteznek nemzeti jellegzetességek a problémafelvetésben vagy az alkalmazott módszerekben, a tudományos gondolkodást azonban a határokon való átívelés jellemzi, és a nemzetek szerinti tagolódás mellett meghatározók a módszertani vagy a vizsgálat tárgya szerinti megosztottságok. *A kezdetek* fejezet egyetlen írásában (*Tóth Zoltán*) még a „nemzetközi kölcsönhatásokban megfogalmazódó” problémák interpretációjára kerül a hangsúly, a nagyobbik historiográfiai blokkból azonban ez a fajta megközelítés már teljesen hiányzik. Pedig ugyanazok a problémák és fogalmak több nemzet mindenkorai társadalomtörténet-írásában is felmerülnek, így érdekes és fontos volna ezek „vándorlását”, az egyes nemzeti iskolák használati közötti különbségeket, módosulásokat, átalakulást is nyomon követni.¹

Az *Előszó* szerint a *Történeti aldiszciplínák* fejezetbe a régóta önállósult kutatási

¹ Ezt a gondolatot Sonkoly Gábor vetette fel a könyv Teleki László Alapítvány szervezésében rendezett 2003. október 10-i vitáján.

területek, míg az *Új irányzatok*ba a módszertani újdonságok, a friss áramlatok kerültek. Mégis az utóbbi fejezetben található például a *Társadalmi nemek és a nők története* című alfejezet, mely pedig inkább önálló kutatási terület, semmint sajátos módszertani irányzat – jóllehet „friss” szemléletről van szó. A fejezetet nyitó írás, mely a „nyelvi fordulat” történetírásra gyakorolt hatását elemzi, inkább bevezetőként mint alfejezetként illeszkedik az itt található írások közé, hiszen éppen e „fordulat” eredményeképpen születtek az *új irányzatok*. Végezetül furcsa, hogy a *Pszichohistória* alfejezet is ide került, sokkal indokoltabb volna az utolsó blokkba szerkeszteni, ahol a történetírás és más tudományok lehetséges kapcsolódási pontjai a vizsgálódás tárgyai; s ugyanez vonatkozik a *Történeti aldiszciplínák* között helyet kapott *Művelődéstörténet* alfejezetre is.

A *Historiográfia* fejezetek alapja *Tóth Zoltán* bevezető írása az „előzményekről”, vagyis a „régii társadalomtörténetről”, hogy azután az intézményesülésről szóló fejezetek az „új társadalomtörténet” történetét mutassák be. Az „új társadalomtörténet” az *Annales* 1929-es születésétől datálódik, annál is inkább, mert ez a fórum volt az, amelyik eszmei és módszertani újításaival meghatározta a 20. század társadalomtörténetírását. *Peter Burke* „hagyományos” és „új” történetírást szembeállítva, összehasonlító írásának ismertetésével *Tóth Zoltán* nem csak a következő historiográfiai blokk írásait alapozza meg, hanem az egyes aldiszciplínákról szóló fejezetekhez is bevezetést nyújt. Ebben a fejezetben még – többekévé – egyértelmű, hogy mi az, amit „új történetírásnak”, vagyis annak a bizonyos „társadalomtörténetnek” tekinthetünk, amelybe a könyv bevezetni hivatott az olvasót, s ennek fő nívója (a módszertan megújítása) kiemelésével kerek történet mesélhető róla. A második historiográfiai blokkban viszont már minden szerző döntés elé kerül, amikor választania kell, hogy a nem-

zeti intézményesülési folyamatokból milyen szálat válasszon ki, hogyan mesélje el az egyes nemzeti társadalomtörténet-írások történetét, pontosabban: „minek a történetét” mesélje el.

S a szerzők mind egyedi megoldásokkal állnak elő. Az intézmények (iskolák, kutatóhelyek, tudományos fórumok) vizsgálata lehetőséget teremt egy folyamatos történet előadására, legalábbis ott, ahol voltak egyáltalán ilyen intézmények. Bizonyára nem véletlen, hogy éppen a francia példa bemutatásakor *Benda Gyula* élt leginkább az intézménytörténeti szál kiemelésével. A kiindulópont a strasbourgi egyetem, ahol *Lucien Febvre* és *Marc Bloch* sikeresen vehette meg a Párizssal és a tradicionális történetírással szembeszálló történetírói iskola alapjait. Ezt követi az *École pratique des hautes études* és annak VI. szekciója, illetve az ehhez kapcsolódó kutatói műhelyek, majd pedig 1968 után az *EHESS* megszervezése. Ilyen sikeres intézményesülési történet a többi ország esetében nem mesélhető el, bár mindenütt megszülettek a társadalomtörténet kisebb-nagyobb erődtítményei – Angliában az oxfordi és a cambridge-i egyetemek berkein belül, Németországban a heidelbergi intézet (az *Institut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*), a bielefeldi egyetemen a *Hans-Ulrich Wehler* és *Jürgen Kocka* vezette iskola, illetve a *Max Planck Institut für Geschichte* – ezek azonban gyakran nem tudtak függetlenedni az egyetemi struktúrától, s nem váltak olyan meghatározóvá, mint a francia esetben. A legsajátosabb példa itt Magyarország esete, ahol társadalomtörténettel szisztematikusan foglalkozó intézmény nem született, (talán az egyetlen *Teleki*-, majd *Kelet-Európai Intézet* kivételével), sőt még az egyetemeken belül is leggyakrabban csupán egy-egy tanszékhez, de még inkább egy-egy meghatározó személyiséghez kapcsolódtak társadalomtörténeti kutatások.

Lehetséges a történet elmesélése a szakirodalom elemzése, vagyis a legfontosabb

kérdések, vitapontok bemutatása révén. Ezt a megoldást választotta *Timár Lajos* a brit társadalomtörténet-írás ismertetése során. Ez az írás talán az egyetlen a historiográfiai fejezetek közül, amelynek sikerül megvalósítania a szerkesztők kettős célját: a diákok számára rövid – bár olykor ebből fakadóan emészthetetlenül túlsúfolt – áttekintést nyújt témájáról úgy, hogy közben a kötetet kézikönyvként forgató kutatók számára is kimerítő irodalmi összefoglalót ad – a marxista és nem-marxista társadalomtörténet-írástól a „linguistic turn”-ból való kiábrándulásig. A klasszikus brit kérdések – arisztokrácia, gentry, középosztályok, osztályok – nem csak a brit társadalomtörténet-írásban fontosak, így ezek kiemelt tárgyalásával az olvasó számára adott a lehetőség, hogy a historiográfiai fejezetekben sorra megkeresse ezeket a problémaköröket, és megvizsgálja azok országokénti sajátosságait.

Ha *Benda* az intézmények történetét, *Timár* pedig a szakirodalomét mutatta be, akkor a német társadalomtörténet-írásról szóló fejezetben *Ö. Kovács József* e kettőt ötvözte. Írásának első felében az eszmék és intézmények kimerítő előtörténetét írta meg, majd ezek után tért át az 1945 utáni társadalomtörténet-írás bemutatására. Mégis az „ötvözet” nem lett teljesen sikeres. A csupán két nagy egységre tagoló írás nehezen áttekinthető, és kibogozhatatlanok belőle azok a szálak, amelyekkel pedig szervesen kapcsolódhatna a többi historiográfiai fejezethez (s itt elsősorban ismét a mindenütt jelenlévő kérdésekre: az osztályproblémára, különösen a középosztály-kérdésre vagy a polgárosodás problémakörére gondolok).

Végül szintén más megoldást választott *Csiki Tamás, Halmos Károly és Tóth Árpád* a magyarországi történet bemutatásához: ők alapvetően egyes kiemelkedő szerzők és az ő életműveik bemutatásával írták le a hazai társadalomtörténet-írás fejlődését. Másra nem is nagyon volt lehetőségük, hiszen – bár ők már az 1945 előtti időszakról szólnak is a társadalomtörténet-írás intézménye-

süléséről beszélnek – itt nem működött társadalomtörténet-írás intézményes keretek között. Az egyes életművek ismertetése mégis lehetőséget nyújt a fő kérdések, a nemzetközi áramlatokhoz való kapcsolódások és a lassan mégis megszülető intézményi keretek bemutatására.

A historiográfiai fejezetek feladata az volna – és ez abból is következik, hogy éppen ezek kaptak helyet a könyv elején –, hogy megalapozzák az ezután következő részeket, nevezetesen az aldiszciplinákról és az új irányzatokról szóló fejezeteket. E történeti fejezetek alapján kellene láthatóvá válnia annak, hogy milyen körülmények (intézményi, ideológiai, kutatásszervezési állapotok) között vagy milyen eszmei örökség birtokában önállósodtak egyes kutatási területek, illetve születtek meg az újabb irányzatok. S úgy tűnik, ezt a feladatot azok a fejezetek tudták legsikeresebben megoldani, amelyek a fő kérdéseket, problémákat, vitatott fogalmakat helyezték a középpontba, ezekben válik igazán láthatóvá, hogy a tudományos közösséget foglalkoztató problémák hogyan hívják életre az újabb és újabb módszereket, s milyen közegben zajlik egy-egy kutatási terület önállósodási törekvése.

Ez utóbbi fejezeteknek pedig úgy kell bemutatniuk az egyes aldiszciplinákat, hogy az olvasó rálátást nyerhessen, és megérthesse azok elméleti-módszertani sajátosságait, fő kutatási területeit, legjelentősebb szerzőit, az irányzatok vagy módszerek esetén pedig azok legjellemzőbb alkalmazási területeit is. A szerkesztők azonban még ennél is többet várnak és ígérnek: „A magyar társadalomtörténet sajátos helyzete miatt ugyanis, legalábbis egyes fejezeteknek az adott társadalomtörténeti irányzat magyarországi recepciójában is részt kell venniük” – írják (7. o.). De hogyan lehetséges ez, és mennyiben járnak sikerrel az egyes írások?

Alighanem a nyugat-európai társadalomtörténet-írás a tudományág fejlődési

ütemének és irányainak meghatározója, ennyiben Magyarországon mindig szükség van és lesz bizonyos mértékű recepcióra. A hazai recepció azonban mindezidáig nem vagy legalábbis nem minden területen haladt különösebben előre, ilyenformán ezeken a területeken nem csupán a legfrissebb áramlatok, hanem az irányzat egész történetének ismertetésére szükség volna – erre egy bevezető kötet nem alkalmas. Melyek ezek az irányzatok? Számos ilyen irányzat létezik, melyek közül itt csak példákat említhetünk. A történeti földrajz, melyről *Tímár Lajos* kimerítő bemutatást nyújt, jóllehet írásában a demográfiára és szociológiára erősen támaszkodó brit történeti földrajz ismertetését helyezi középpontba, s csak mellékesen szerepel emellett a földrajzi alapokhoz sokkal szorosabban kötődő francia iskola. A történeti antropológia, amely meghonosítására ugyan az 1980-as évek közepétől folyamatosan történetek kísérletek a magyarországi társadalomtörténet-írásban, mégis, ahogyan a fejezet szerzője (*Apor Péter*) fogalmaz: „Rendszeres hazai recepcióról aligha beszélhetünk.” (456. o.) Sőt a történeti antropológia, a mikrotörténet és a történeti néprajz – egymással valóban több szempontból rokon, ám fontos ismervek szerint mégis különböző (elkülöníthető) – fogalmai sem mindenütt egyértelműen megkülönböztetettek a magyar szakirodalomban, és ez alól *Apor* írása sem kivétel. Végezetül pedig említhetjük a pszichohistóriát, amellyel azonban az eddigieknél is bonyolultabb a helyzet, hiszen az irányzat mint önálló diszciplína is állandó vesztélyben forog, ha már el nem esett a küzdelemben. Ezek a fejezetek – úgy érzem – jól töltik be azt a feladatot, hogy ismertetést és némi ízelítőt adjanak a társadalomtörténet-írás áramlataival ismerkedő olvasónak, annál is inkább, mert mindhárom igyekszik megjelölni azokat a lehetséges kutatási területeket, fő problémákat, amelyek vizsgálatára ismertetettjük használható. *Faragó Tamás* írása mintha ezek ellentettje volna.

Jóllehet sok mindent megtudhatunk belőle a történeti demográfiáról, néha mintha még túl sokat is kapnánk: az *Intézmények és intézményesülés* című alfejezet végeláthatatlan felsorolásai nemcsak szürkévé teszik az írást, de hiányérzetet is hagynak maguk után, hiszen a címeken, elnevezéseken kívül nem sokat tudunk meg a folyóiratokról, konferenciákról, internetes oldalakról (másképp úgy gondolom, ezek használatába igazán nem a kötet lapjain kíván bevezetést nyerni az olvasó). Máskor viszont, különösen a magyar eredményeket illetően – melyek pedig az előzőekkel szemben a történeti demográfiában rendelkezésre állnak – mintha túlzottan szűkszavú volna a szerző. A nemzetközi és a magyar eredmények interpretálásában ennél sokkal kiegyensúlyozottabb *A gazdaságtörténet-írás újabb útjai* című fejezet (*Kövér György*), az viszont egy másik szempontból sikerült felemásra. A cikk címe figyelmeztet rá, hogy az írásban az újabb elméletekre kerül a hangsúly, mégis az írás ívében a figyelmeztetés ellenére törést érzünk, amikor az 1930-as évekig tárgyalt előzmények után rögtön az 1970-es, 1980-as évek gazdaságtörténet-írása kerül terítékre. Egy bevezetésnek szánt könyvben fontos lett volna a gazdaságtörténeti elméleteket sorra venni, mert az olvasó így csak azt találja, hogy az új gazdaságtörténet hogyan reagál a „rég” hiányosságaira, a régít viszont nem ismeri meg.

E példaként részletesebben tárgyalt írások mellett a könyvben más fontos területeket bemutató írások is helyet kaptak, így *Bácskai Veráé* a várostörténetéről, *Juliane Brandt* a vallás és *Szabó Dániel* a politika társadalomtörténetéről, az újabb irányzatok között pedig központi helyen szerepel *Czoch Gábor* írása a mentalitástörténetéről és *Szijártó István* tanulmánya a mikrotörténelemről.

A kötet záró fejezete a más tudományokkal való lehetséges kapcsolódási pontokat keresi. Az irodalomtörténet (*Szilágyi Márton*), a néprajz (*Keményfi Róbert*) és

a szociológia (*Horváth Gergely Krisztián – Keszei András*) társadalomtörténet-írással való kapcsolatának dinamikáját, a közeledések és távolodások változó lehetőségeit és okait tárja elénk a fejezet első három írása; az utolsó tanulmány (*Stipta István*) azonban nyitott kérdést hagy maga után: lehetséges-e egyáltalán jogtörténet-tudomány és társadalomtörténet-írás kapcsolatáról beszélni, létezik-e egyáltalán ilyen.

A könyvet végigolvasva úgy tűnik, nem volt indokolatlan a szerkesztők vallomása, hogy maguk sem tudják, mi a társadalomtörténet. E bírálatban megpróbáltam bemutatni, hogy miből fakadhat ez az érzés. Könnyű és kegyetlen azoktól a szerkesztőktől bármit számon kérni, akik elsőként mérészkedtek erre az ingoványos talajra, és vettek rá ennyi szerzőt a közreműködésre. Ám a könyv mégiscsak az ő kezükben for-

málódott. Bármilyen nehéz és kellemetlen feladatról is van szó, a szerkesztők dolga, hogy megadják a könyv szerzőinek azokat a szempontokat, amelyeket azoknak írásukban érvényesíteniük kell. Ha ez nem történik meg, akkor a szerzők önmagukra vannak utalva, ami az egyes írásoknak tán még előnyére is válik, de egy kollektív munkának semmi esetre sem. Így a fejezeteket sorra véve az olvasónak – akár tankönyvként, akár kézikönyvként használja a könyvet – újra és újra szemüveget kell váltania, és alkalmazkodnia kell a fejezetenként változó szempontokhoz és kérdésekhez. Eközben sehogyan sem áll össze a fejében egy egységes kép: nemcsak azért, mert talán nincs is ilyen, hanem mert ha volna is, a kusza szerkezet szövevényei között akkor is elveszne.

KISS ZSUZSANNA